

Romuald Rydz

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Wydział Historii

ORCID: 0000-0001-6918-6729

BHW 48–49/2023

ISSN 1233-2224 | eISSN 2657-9286

DOI: 10.14746/bhw.2023.48-49.2

Narodziny narodowych patriotyzmów w amerykańskich prowincjach imperium hiszpańskiego

Abstract: The Birth of National Patriotisms in the American Provinces of the Spanish Empire.

The Napoleonic invasion of the Iberian Peninsula in 1808 sparked off a crisis in the Spanish Empire in the Americas, culminating in its disintegration after two decades of struggle. As a result, several new Latin American states emerged on the ruins of the three-century-long Spanish rule in the Western Hemisphere. According to Benedict Anderson, the outbreak of independence revolutions had been preceded by the rise of fully formed nationalism, which became a significant political and cultural phenomenon in the Spanish provinces of the New World in the late 18th and early 19th centuries. However, Anderson's ideas, presented in his work „Imagined Communities”, faced criticism from many historians who view the emergence and evolution of national identities in America as a result of a long process initiated by the conquest.

In my article, I attempt to describe the stages of shaping national patriotisms in the American provinces of the Spanish Empire and identify the key elements influencing their development. Similar to the aforementioned researchers of Latin American history, I try to demonstrate that fully formed national patriotism had not arisen in the region until the collapse of Spanish rule in the New World. In my opinion, earlier forms had preceded it, such as Creole patriotism, American identification, and provincial identities. It was not until the outbreak of the independence revolutions when many of the leaders attempted to give the struggles a national character. In their endeavors, patriotic slogans were meant to become tools of support for revolutionary governments and fostering unity in all the social strata.

Keywords: history, history of Spanish empire, history of Latin America, national patriotisms

Inwazja napoleońska na Półwysep Iberyjski w 1808 r. była bez wątpienia wydarzeniem, które wstrząsnęło ówczesnym światem hiszpańskim. W Europie wywołała wyjątkowo

krwawą wojnę wyzwolenczą (*Guerra de la Independencia Española*)¹, zakończoną dopiero w 1814 r. wyparciem Francuzów z Hiszpanii i powrotem na tron jej prawowitego władcy Ferdynanda VII. W Ameryce natomiast upadek hiszpańskiej monarchii Burbonów zapoczątkował kryzys imperium zwińczony jego rozpadem po kilkunastoletnich zmaganiach pomiędzy obrońcami i zwolennikami zerwania więzi z iberyjską metropolią. W efekcie pod koniec lat dwudziestych XIX w. na gruzach trzystuletniego hiszpańskiego władztwa w Nowym Świecie powstało kilkanaście niepodległych republik. Choć zmagania w Ameryce miały wiele przyczyn, to kwestią budzącą szczególne zainteresowanie historyków i badaczy społecznych jest pytanie o to, na ile były one wyrazem zbiorowych aspiracji mieszkańców dawnych prowincji imperium². Według Benedicta Andersona wybuch rewolucji niepodległościowych poprzedzony został powstaniem w pełni uformowanego nacjonalizmu³, który – zanim pojawił się w Europie – stał się istotnym zjawiskiem politycznym i kulturowym w życiu hiszpańskich włości w Nowym Świecie. Za jego narodziny, zdaniem amerykańskiego politologa, miały być odpowiedzialne tamtejsze elity kreolskie, które na fundamencie wydzielonych po konkwiście jednostek administracyjnych budowały poczucie lokalnej tożsamości w opozycji do metropolii. Anderson proces ów łączył z dwoma zjawiskami. W ramach pierwszego Kreole (*Criollos*)⁴ sprawujący urzędy w poszczególnych prowincjach zyskiwali specyficzną regionalną świadomość, która przeciwstawiała ich przybywającym z Europy Hiszpanom. Drugim fenomenem przyspieszającym rozwój poczucia odrębności było upowszechnienie się w ciągu XVIII w. druku (drukowanego kapitalizmu), który ułatwiał przejmowanie wspólnych wyobrażeń oraz pozwalał formułować opinie odwołujące się do zbiorowego interesu⁵.

Choć założenia Andersona przyczyniły się do intensyfikacji dyskusji poświęconych narodzinom świadomości narodowych, to spotkały się także z krytyką wielu historyków

¹ W trakcie działań wojennych na terenie Hiszpanii i Portugalii w latach 1808–1814 życie miało stracić blisko 2,4 mln osób, M. Clodfelter, *Warfare and Armed Conflicts. A statistical Encyclopedia of Casualty and Other Figures, 1492–2015*, Jefferson 2007, s. 170.

² Warto w tym miejscu zaznaczyć, że imperium hiszpańskie w Ameryce na początku XIX w. pod względem administracyjnym było podzielone na cztery wicekrólestwa i cztery kapitanie oraz wchodzące w ich skład gubernatorstwa (prowincje). Niezależnie od nich funkcjonowały też okręgi sądownicze – audiencje. Niektóre jednostki określano zwyczajowo mianem królestw.

³ Można przyjąć, że Benedict Anderson postrzega nacjonalizm w zgodzie z anglosaskim rozumieniem, w którym termin ten nie odróżnia się od pojęcia patriotyzmu (szczególnie, gdy przypisuje mu się zabarwienie narodowe), R. Bäcker, *Kulturowe determinanty nacjonalizmów*, w: *Kulturowe determinanty nacjonalizmu*, red. M. Jeziński, Toruń 2008, s. 7.

⁴ Termin Kreole (*Criollos*) stosowano na określenie osób urodzonych w Nowym Świecie, których oboje rodziców miało w teorii pochodzenie europejskie. W okresie imperialnym zazwyczaj identyfikowali się pod względem kulturowym jako Hiszpanie. W obiegu literackim były też inne nazwy: *indiano*, *hijo de la tierra*, *benemérito* czy szczególnie popularne w XVIII stuleciu *español americano* lub *americano*, M.A. Burkholder, *Spaniards in the Colonial Empire. Creoles vs. peninsulares?* Wiley–Blackwell 2012, s. XII.

⁵ B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przekł. S. Amsterdamski, Kraków 1991, s. 58.

badających dzieje hiszpańskiego imperium oraz początki państw latynoamerykańskich⁶. Jednym z najbardziej uznanych w tej grupie badaczy jest brytyjski historyk David A. Brading, który powstanie i ewolucję tożsamości narodowych postrzega jako efekt długiego procesu zapoczątkowanego przez konkwistę i trwającego nadal po rozpadzie hiszpańskiego władztwa w Nowym Świecie. Jego zdaniem powstałe wówczas społeczności, budując swoją świadomość, odwoływały się równocześnie do wzorców europejskich oraz miejscowego dziedzictwa⁷, którego niezmiernie ważnym elementem był tak zwany kreolski patriotyzm.

Początki formowania się kulturowej odrębności zasiedlających Amerykę Hiszpanów można dostrzec już w pierwszych dziesięcioleciach po podbojach Hernána Cortésa i Francisca Pizarra, kiedy to na obszarach dawnych imperiów indiańskich zaczęły się tworzyć społeczności, w których warstwę dominującą tworzyli przybysze pochodzący z różnych regionów Półwyspu Iberyjskiego. Dość szybko okazało się, że pobyt w Nowym Świecie oraz związane z nim doświadczenia zaowocowały powstaniem emocjonalnego i poznawczego dystansu pomiędzy pierwszymi osadnikami oraz przybywającymi z Europy urzędnikami i nowymi migrantami. Istnienie takiego zjawiska potwierdzają świadectwa misjonarzy, którzy przez dziesięciolecia prowadzili chrystianizację Indian i w znacznym stopniu zaadaptowali się do realiów życia w Ameryce. W efekcie wielu z nich zaczęło formułować opinie, które pozwalają postrzegać ich jako swego rodzaju duchowych Kreolów, a więc nie tyle osoby urodzone w Nowym Świecie, co kulturowo w nim zaaklimatyzowane.

Wedle Jacques'a Lafaye za symboliczny moment narodzin hispanoamerykańskiego patriotyzmu można uznać publikację w 1581 r. dzieła dominikanina Diego Durána *Historia de los Indios de Nueva España e Islas de Tierra Firme*. Wywodzący się z Półwyspu Iberyjskiego autor w zamieszczonym do swojej pracy wstępie zapowiadał, że jej celem jest obrona dobrego imienia ojczyzny – Nowej Hiszpanii – przed płynącymi z Europy pomówieniami⁸. Dzieło sugerowało także, że zdaniem zakonnika możliwe jest zbudowanie w Meksyku społeczeństwa, w którym byłoby miejsce dla wszystkich jego mieszkańców niezależnie od ich etnicznego pochodzenia. Taka wspólnota miała opierać się na dumie z indiańskiej przeszłości, więzi z ziemią oraz świadomości odrębności wobec Europejczyków.

W pierwszym stuleciu istnienia imperium hiszpańskiego w Ameryce na umacnianie się regionalnej odrębności w sposób mimowolny wpłynęła także polityka władz madryc-

⁶ A. McFarlane, *Identity, Enlightenment and Political Dissent in Late Colonial Spanish America*, „Transactions of the Royal Historical Society”, Sixth Series, t. 8 (1998), s. 309; J.Ch. Chasteen, *Introduction: Beyond Imagined Communities*, w: *Beyond Imagined Communities. Reading and writing the nation in Nineteenth-century Latin America*, ed. S. Castro-Klarén, J.Ch. Chasteen, Washington 2003, s. XVIII–XXV; A. Kaganiec-Kamińska, *Procesy formowania narodów i tożsamości narodowej w Ameryce Łacińskiej*, „Sprawy Narodowościowe” 2016, 48, s. 147–159.

⁷ D.A. Brading, *Los orígenes del nacionalismo mexicano*, Mexico 1978.

⁸ J. Lafaye, *Literature and intellectual life in colonial Spanish America*, w: *The Cambridge History of Latin America*, t. 2, *Colonial Latin America*, red. L. Bethell, Cambridge 1997, s. 688.

kich dotycząca sposobu zarządzania zamorskimi prowincjami. W tej kwestii metropolitalni ministrowie zdecydowanie przedkładali zasadę *ius soli* nad zasadę *ius sanguinis*⁹, co w praktyce oznaczało, że osoby urodzone w Europie, choć pod względem językowym, religijnym, kulturowym czy rasowym nie różniły się od Hiszpanów urodzonych w Nowym Świecie, zazwyczaj posiadały większe szanse na karierę w tamtejszej administracji państwowej i kościelnej.

Zdecydowanie odmiennie na ową kwestię zapatrywali się potomkowie zdobywców i pierwszych osadników. W ich mniemaniu dokonania konkwistadorów powinny być wystarczającym tytułem do zapewnienia ich następcom władzy w Nowym Świecie i pozycji odpowiadającej kastylijskiej i aragońskiej arystokracji w Hiszpanii¹⁰. Tego rodzaju aspiracje starano się uzasadnić także poprzez odwołanie do iberyjskiej teorii politycznej, w myśl której hiszpańska monarchia Habsburgów stanowiła konglomerat królestw posiadających własną tożsamość i odmienne formy rządów złączonych władzą jednego katolickiego monarchy. Według tej doktryny amerykańskie imperium tworzyły królestwa¹¹ posiadające odrębne prawa i własne elity polityczne¹².

Najsłynniejszą demonstracją opisanego wyżej podejścia i jednocześnie rozczarowania polityką Korony był spisek, który rozwinął się w latach 1565–1568 w Meksyku. Jego domniemanym przywódcą miał być syn pogromcy Azteków Martin Cortés, drugi markiz del Valle¹³. Bezpośrednim powodem zawiązania konspiracji była pogłoska o planie zniesienia przez Filipa II przymusowych prac Indian na rzecz potomków konkwistadorów (*encomienda*). Choć niezadowolenie ostatecznie nie przekształciło się w otwarty bunt przeciwko hiszpańskiej monarchii, to zanim spiskowcy zostali uwięzieni, doszło do kilku antykrólewskich manifestacji. Podczas jednej z nich dwaj członkowie sprzysiężenia Gil Gonzalez de Avila i jego brat Alonso poprowadzili ulicami stolicy Meksyku procesję, której uczestnicy przebrani w stroje indiańskich wojowników dotarli do siedziby Martina Cortésa i przekazali mu uplecioną z kwiatów koronę¹⁴. Wydaje się, że opisane wydarzenie można postrzegać jako dowód potwierdzający wyobrażenia potomków zdobywców

⁹ A. Gerbi, *The Dispute of the New World: The History of a Polemic, 1750–1900*, tłum. ang. J. Moyle, Pittsburgh 2010, s. 182.

¹⁰ A. Pagden, *Identity Formation in Spanish America*, w: *Colonial Identity in the Atlantic World, 1500–1800*, red. N. Canny i A. Pagden, Princeton 1987, s. 51–93.

¹¹ Tego rodzaju przekonanie obecne było w dziele Felipe Guamana Pomy de Ayala, *Nueva coronica y buen gobierno*, ok. 1615, <https://poma.kb.dk/permalink/2006/poma/titlepage/es/text/?open=idm2> [dostęp: 29.07.2023].

¹² J.L. Phelan, *The Kingdom of Quito in the Seventeenth Century. Bureaucratic Politics in the Spanish Empire*, Madison 1967, s. 120.

¹³ B. García Martínez, *Lata ekspansji*, w: *Nowa historia Meksyku*, red. E. Velásquez García i in., tłum. S. Kuźmich, Warszawa 2016, s. 237–238.

¹⁴ *Noticia histórica de la conjuración del Marqués del Valle. Años de 1565–1568. Formada en vista de nuevos documentos originales, y seguida de un extracto de los mismos documentos por el licenciado D. Manuel Orozco y Berra*, Mexico City 1853, s. 59–60, <https://www.cervantesvirtual.com/obra/noticia-historica-de-la-conjuracion-del-marques-del-valle-anos-de-1565-1568-formada-en-vista-de-nuevos-documentos-originales-y-seguida-de-un-extracto-de-los-mismos-documentos-998268/> [dostęp: 29.07.2023].

Meksyku o tym, że są duchowymi spadkobiercami azteckiego imperium i dysponentami korony Nowej Hiszpanii. Choć wspomniane wypadki zaangażowały znaczną część meksykańskiej elity kreolskiej, to były jednocześnie ostatnią demonstracją niezadowolenia wobec Korony środowiska odwołującego się bezpośrednio do dziedzictwa konkwistadorów.

Wraz z szybkim wzrostem liczby Kreolów, którzy na początku XVII stulecia stanowili już najliczniejszy komponent białej ludności Hispanoameryki, na plan pierwszy wysunęły się animozje związane z dostępem do urzędów prowincjonalnych. Czynnikiem, który je mimowolnie wzmacniał, były utworzone w Nowym Świecie uniwersytety i kolegia, zapewniające potomkom Hiszpanów szansę zdobycia stosownego wykształcenia¹⁵. W efekcie w wielu miejscach na terenie imperium pojawiły się postulaty zagwarantowania Kreolom prawa (czasami wyłączności) do sprawowania urzędów w miejscowej administracji państwowej i kościelnej. Ponieważ owe ambicje nie spotykały się z pozytywną reakcją metropolii, sytuacja taka prowadziła do wzrostu rozgoryczenia, szczególnie osób zamieszkujących ośrodki imperialnej władzy.

Jednym z przedstawicieli tego środowiska był urodzony w Limie w 1592 r. franciszkanin Buenaventura de Salinas y Córdoba. W opublikowanym w 1630 r. dziele *Memorial de las historias del Nuevo Mundo* ostro skrytykował fakt nadawania przybyzdom z Europy urzędów w wicekrólestwie Peru i pomijania w tym względzie Kreolów. Taka praktyka była jego zdaniem niesprawiedliwa, ponieważ „Kreole są dziećmi szlachectwa, wzbogaconymi dzięki odwadze [...] stali się bardziej rozwinięci, kiedy zostali tu przeniesieni, niż [ich ojcowie] byli w swych rodzimych krajach”¹⁶. Są ponadto „wyjątkowo inteligentni, żywotni, subtelni i bardzo biegli we wszelkich rodzajach nauk, dzięki temu, że niebo i klimat Peru wynosi i uszlachetnia ich ducha”¹⁷. Podobnie ową kwestię postrzegał brat Buenaventury, Diego de Salinas y Córdoba, który w opublikowanym w 1651 r. tekście dowodził, że sublimacja ducha kreolskiego pod wpływem peruwiańskiej natury jest tak daleko posunięta, iż tylko niewielu z nich para się rzemiosłem i handlem, to jest zajęciami praktykowanymi przez ich rodziców¹⁸.

Temat wyjątkowych predyspozycji Kreolów do sprawowania godności kościelnych w Nowym Świecie stanowił także przedmiot wywodów Luisa Betancura y Figueroi, duchownego pochodzącego z Antioquii w Nowej Granadzie. W roku 1634 przekazał on władzom madryckim niewielki traktat, w którym zebrał argumenty wspierające ideę powierzenia urodzonym w Ameryce *españoles* najważniejszych funkcji. W przeciwieństwie do peruwiańskich autorów podkreślał lepsze przygotowanie i gotowość do poświęceń ze strony Kreolów, by mogli właściwie wypełniać posługę religijną w prowincjach, z któ-

¹⁵ W 1700 r. na obszarze hiszpańskiego imperium w Ameryce funkcjonowało dziewiętnaście uniwersytetów, J.H. Elliott, *Empires of the Atlantic World. Britain and Spain in America 1492–1830*, New Haven 2006, s. 245.

¹⁶ Cyt. za M.A. Burkholder, op. cit., s. 54.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, s. 55.

rych pochodzili. Ważną rolę w tym względzie odgrywały w jego mniemaniu uniwersytety w Meksyku i Limie. Studia na nich nie tylko rozwijały wiedzę i zapewniały stosowne wykształcenie, ale także wzmacniały nadzieje na osiągnięcie znaczących stanowisk w administracji kościelnej¹⁹.

Kreolskie niezadowolenie dotyczące niewłaściwych ich zdaniem nominacji na urzędy w Nowym Świecie osłabło w połowie XVII w., kiedy Korona Hiszpańska na szeroką skalę rozwinęła sprzedaż stanowisk państwowych. Wspomniana praktyka spowodowała, że do połowy XVIII stulecia imperialna administracja średniego szczebla została zdominowana przez osoby urodzone w Ameryce, które zyskały w ten sposób możliwość oddziaływania na sprawy lokalne.

Inną cechą rodzącą się kreolskiej identyfikacji z obszarami postrzeganymi przez nich jako *patrias* była pełna akceptacja opartego na kryteriach rasowych hierarchicznego porządku społecznego, który ukształtował się w Ameryce po konkwiście²⁰. W zgodzie z nim Kreole jako domniemani potomkowie hiszpańskich zdobywców stanowili warstwę panującą. Oznaczało to, że poza prestiżem powinno przysługiwać im prawo do sprawowania pod patronatem królewskim władzy w społecznościach należących do hiszpańskiego imperium. Takie stanowisko reprezentował na przykład Juan Flórez de Ocariz, autor opublikowanego w 1674 r. w Madrycie dzieła *Genealogías del Nuevo Reino de Granada*²¹. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że tak rozumiany patriotyzm kreolski zawierał w sobie istotne ograniczenia, które hamowały rozwój nowoczesnego patriotyzmu. Brakowało w nim konceptu jednego ludu zamieszkującego wspólną ojczyznę. Co więcej, gdy w II połowie XVIII stulecia dotychczasowe hierarchie społeczne zaczęły ulegać podważeniu, większość *criollos* zabiegała o zachowanie dominującej pozycji i nie dopuszczała myśli, by utożsamiać się z kolorowymi masami²².

Dla utwierdzenia się kreolskiego patriotyzmu niezmiernie ważny okazał się okres względnego spokoju, jaki zapanował w Ameryce pod koniec XVI stulecia. Po zakończeniu konkwisty na terenach Nowej Hiszpanii i Peru tamtejsi Kreole zyskali możliwość umocnienia swojej przewagi i pełnego korzystania z owoców wcześniejszych zwycięstw. Stąd na gruzach indiańskich budowli zaczęły powstawać bogato zdobione renesansowe (później barokowe) pałace i kościoły, podkreślające wspaniałość nowego panowania.

¹⁹ Ibidem, s. 56–57.

²⁰ Formalnie powstałe po konkwiście społeczeństwo imperialne tworzyły dwie odseparowane od siebie wspólnoty: *república de los españoles* i *república de los indios*. Jednak wraz z postępującymi przemianami demograficznymi w obrębie hiszpańskiego imperium w Ameryce pierwotne podziały prawne nie odzwierciedlały rzeczywistego zróżnicowania społecznego, dlatego obok niego pojawiła się hierarchia uwzględniająca zjawisko mieszania ras. Na szczycie drabiny społecznej znajdowała się warstwa *Espanoles* (do której należeli rodowici Hiszpanie oraz Kreole), niżej sytuowani byli Metysi i Mulaci (określani czasami zbiorczo jako *castas*), dalej Czarni (*negros*) i Indianie. R. Rydz, *Ku metamorfozie: geneza rewolucji niepodległościowych w amerykańskim imperium Hiszpanii*, Poznań 2017, s. 102–108.

²¹ A. McFarlane, op. cit., s. 313.

²² J. Jaramillo Uribe, *Mestizaje y diferenciación social en el Nuevo Reino de Granada en la segunda mitad del siglo XVIII*, w: idem, *Ensayos sobre Historia Social Colombiana*, Bogota 1968, s. 163–233.

Oparte na dochodach płynących z eksploatacji kopalń srebra rozwijały się wielkie ośrodki miejskie, które bardzo szybko znalazły swoich literackich piewców. Najsłynniejszym z nich stał się urodzony w Hiszpanii poeta Bernardo de Balbuena. Mimo europejskiego pochodzenia jego twórczość stała się odbiciem kreolskiego stylu życia i wyznawanych przez to środowisko wartości²³. Wyjątkową sławę przyniosły mu utwory *Siglo de Oro en las selvas de Erifile* i *La Grandeza Mexicana*, w których opisywał bogactwo i niezwykłość Meksyku. W jego ujęciu stolica Nowej Hiszpanii stała się centrum świata, gdzie krzyżują się drogi łączące Europę z Azją i Amerykę Północną z Południową. Wspaniałe miasto miało cieszyć się opieką i względami niebios, które chroniły je przed gniewem Marsa, zapewniając pokój jego obywatelom. Wyidealizowany w znacznym stopniu obraz przyczynił się do narodzin nowej meksykańskiej utopii, będącej dla Kreolów odpowiednikiem rajskiego ogrodu – nowego Edenu²⁴.

Niezwykłość rozwijającej się na kontynencie amerykańskim po hiszpańskiej konkwisie cywilizacji znalazła wyraz w XVII stuleciu także w twórczości wykształconych Kreolów i Metysów. Ich dzieła, będące często próbą połączenia pamięci o iberyjskich zdobyczach z indiańską przeszłością, zapoczątkowały proces swego rodzaju kulturowej metyzacji²⁵. Jednym z pierwszych takich autorów był *El Inca* Garcilaso de la Vega (1539–1616), syn hiszpańskiego konkwistadora i inkaskiej arystokratki, autor opublikowanych po raz pierwszy w latach 1609–1617 *Comentarios Reales de los Incas*. Inny żyjący w Nowej Hiszpanii Metys Fernando de Alva Ixtlilxóchitl, potomek konkwistadorów i królów Texcoco, opisywał w swoich pracach wielkość i chwałę mieszkańców środkowego Meksyku. W szczególności jego zainteresowanie budził wielki król-filozof Nezahualcoyotl, który w jego mniemaniu dorównywał filozofom starożytnej Grecji i Rzymu.

Niezmiernie ciekawym zjawiskiem prowadzącym do wzmocnienia poczucia lokalnego patriotyzmu były próby łączenia tradycji indiańskich z historią chrześcijaństwa. Zjawisko to szczególnie mocno wystąpiło na przełomie XVII i XVIII w. w Nowej Hiszpanii. Wielu wywodzących się z tego obszaru autorów podejmowało próby odnalezienia w indiańskiej przeszłości chrześcijańskich motywów, by w ten sposób dowieść oddziaływania Boskiej Opatrzności na prekolumbijskich mieszkańców Meksyku²⁶ i włączyć dzieje Ameryki w historię zbawienia. Stąd niektórzy misjonarze, odwołując się do Chrystusowego wezwania, by apostołowie głosili Ewangelię na całej ziemi, sugerowali, że zasięg działalności dwunastu musiał także objąć tereny Nowego Świata²⁷. Najczęściej

²³ J. Lafaye, *Quetzalcóatl and Guadalupe. Formation of Mexican national Consciousness 1531–1813*, Chicago 1976, s. 51.

²⁴ Ibidem.

²⁵ J.E. Rodríguez O., *The Independence of Spanish America*, Cambridge 1998, s. 13.

²⁶ D.A. Brading, *The First America: The Spanish Monarchy, Creole Patriots and the Liberal State, 1492–1867*, Cambridge 1991, s. 292–390; J. Lafaye, *Quetzalcoatl and Guadalupe*, op. cit., s. 51–98, 177–253.

²⁷ Na przykład Fray Antonio de la Calancha, autor *Crónica moralizada de la Orden de San Augustyn en El Perú*, opublikowanej w Barcelonie w 1639 r.

hołdujący temu założeniu hiszpańscy duchowni i historycy za apostoła Indian uznawali św. Tomasza²⁸. I tak, pochodzący z Chuquisaca Antonio de la Calancha przyjmował, że apostoł głosił Ewangelię, przemierzając Amerykę Południową z Brazylii do Paragwaju, a tym, co uzasadniło owo mniemanie, było założenie, że Bóg nie mógł dopuścić, by przez 1500 lat znaczna część ludzkości pozostawała w ciemności i ignorancji²⁹. Doktrynę o wcześniejszej ewangelizacji Indian podtrzymywali też niektórzy jezuici. Jeden z nich, Francisco de Florencia, dowodził nawet, że przybycie członków Towarzystwa Jezusowego do Ameryki prorokowane było przez samego św. Tomasza³⁰. Ponadto, w przeciwieństwie do franciszkanów prowadzących pierwotnie akcję misyjną, jezuici utrzymywali, że Indianie nie zostali przez wieki całkowicie pozbawieni Słowa Bożego, ale zachowali jego fragmenty. Pod koniec XVIII w. próby udowodnienia chrystianizacji mieszkańców Ameryki przez jednego z apostołów nabrały znaczenia politycznego, co widać wyraźnie w pracy Servanda Teresy de Miera *Carta de despedida a los mexicanos*. Meksykański autor, przypisując nawrócenie Indian św. Tomaszowi, usiłował w ten sposób podważyć religijne uzasadnienie Korony Hiszpańskiej do władania Nowym Światem³¹.

Najważniejszym symbolem amerykańskiego chrześcijaństwa, który w sposób istotny przyczynił się do rozwoju patriotyzmu kreolskiego i później meksykańskiego, okazał się kult Matki Boskiej z Guadalupe. Do połowy XVIII w. objął on swym zasięgiem całą hiszpańską Amerykę Północną, łącząc w religijnym oddaniu Kreolów, Indian i Metysów³². Wspomniany wcześniej prowincjał jezuitów Francisco de Florencia w dziele *La Estrella del norte de México* pisał, że obrazy z podobizną *Virgen de Guadalupe* znajdowały się w *każdym domostwie* na obszarze Nowej Hiszpanii, a kaplice, w których oddawano jej hołd, budowano w każdym większym mieście wicekrólestwa³³. Skutkiem tego zjawiska była decyzja papieża Benedykta XIV, który w 1754 r. ogłosił Matkę Boską z Guadalupe patronką wicekrólestwa Nowej Hiszpanii.

²⁸ Niektórzy szesnastowieczni misjonarze byli jednak zdania, iż do czasu podboju hiszpańskiego obszary Ameryki nigdy nie miały okazji poznać Słowa Bożego. Swoją opinię opierali na obserwacji praktyk religijnych Indian, których w żaden sposób nie można było pogodzić z Ewangelią. Zatem jeśli nawet w wierzeniach Indian można odnaleźć pewne podobieństwa do prawd głoszonych przez chrześcijaństwo, to było to skutkiem działań Szatana, który parodiował prawdziwą wiarę, Bernardino de Sahagún, *Historia General de las cosas de la Nueva España*, Mexico 1829, t. 1, s. 87–88.

²⁹ D.A. Brading, *The First America*, op. cit., s. 326.

³⁰ Francisco de Florencia, SJ., *Historia de la Provincia de la Compañía de Jesús de Nueva España*, Mexico 1694, ks. 1, s. 1, https://books.google.pl/books?id=_qZFAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [dostęp: 29.07.2023].

³¹ J.E. Rodríguez O., *The Independence of*, op. cit., s. 14.

³² Francisco de Florencia, SJ., *La estrella del Norte de Mexico: Historia de la milagrosa imagen de Maria Santissima de Guadalupe*, Barcelona 1741, s. 186–190, https://books.google.pl/books?id=Wdvt-0dvN8AC&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [dostęp: 29.07.2023]; D.A. Brading, *The First America*, op. cit., s. 346.

³³ Ibidem, s. 346.

Popularność kultu maryjnego związanego z objawieniem w Tepeyaca znalazła swoje odzwierciedlenie w wielu dziełach literackich, wśród których szczególną wartość przypisuje się twórczości Carlosa de Sigüenzy y Góngory. Opublikowany w 1662 r. poemat jego autorstwa *Primavera Indiana. Poema sacro-histórico, idea de María Santísima de Guadalupe* uchodzi za jedno z najważniejszych siedemnastowiecznych świadectw ukazujących proces duchowej „meksykanizacji” Nowej Hiszpanii³⁴. Zdaniem J. Lafaye’a, w ujęciu Sigüenzy y Góngory cudowny obraz Matki Boskiej stał się drogowskazem, swego rodzaju Gwiazdą Polarną wyznaczającą drogę do budowy nowej meksykańskiej wspólnoty³⁵. Wizja przedstawiona w poemacie zakładała przynależność wszystkich mieszkańców wicekrólestwa do wybranego przez Boga narodu, który otoczony jest przez Panią z Guadalupe szczególną opieką. Jej uzupełnienie można odnaleźć w powstałym około 1680 r. dziele *Teatro de virtudes políticas que constituyen a un príncipe*, w którym Sigüenza y Góngora równał indiańską historię i mitologię z dokonaniem Greków i Rzymian. W konsekwencji sugerował, by mieszkańcy Nowej Hiszpanii porzucili klasyczne wzorce kulturowe i zastąpili je tradycjami dawnych ludów Meksyku.

Fascynacja indiańską przeszłością w połączeniu z mesjanizmem opartym na objawieniach w Tepeyaca przyczyniły się pod koniec XVII w. do narodzin idei „indiańskiej wiosny”. Jednak wbrew postulatam Sigüenzy y Góngory w koncepcji tej nie było miejsca dla rzeczywistych Indian, którzy pod panowaniem hiszpańskim mieli jakoby zatracić cnoty swych wielkich przodków. Stąd można przyjąć, że owa koncepcja była przede wszystkim próbą rozwiązania przez kolonialne elity kreolskie dylematów wynikających z tego, że jako potomkowie iberyjskich przybyszów w Nowym Świecie usiłowali połączyć ze sobą tożsamość hiszpańską z amerykańskim pochodzeniem³⁶. Wspomniane wysiłki prowadziły do uznania istnienia „narodu kreolskiego”, którego przodkowie przybyli z Europy, odnajdującego swoje kulturowe korzenie w istniejących przed podbojem hiszpańskim cywilizacjach indiańskich³⁷.

Pogłębiając się z czasem odrębność kreolską, zakorzenioną szczególnie mocno w niechęci wobec metropolii, dostrzegali podróżujący po imperium hiszpańskim w celach badawczych przybysze z Półwyspu Iberyjskiego. Realizujący tego rodzaju zadania w Ameryce Południowej w latach czterdziestych XVIII w. Jorge Juan i Antonio de Ulloa zauważali, że

w Peru wystarczy być Europejczykiem, by być postrzeganym jako osoba niechętna Kreolom. Urodzić się w Indiach wystarcza, by nienawidzić Europejczyków [...]. Jeśli jednak różnice pomiędzy narodami bywają w końcu rozwiązywane, to nie jest to przypadek dotyczący białych

³⁴ J. Lafaye, *Quetzalcóatl and Guadalupe*, op. cit., s. 62.

³⁵ Ibidem, s. 64.

³⁶ A. McFarlane, op. cit., s. 315.

³⁷ A. Pagden, *Spanish Imperialism and the Political Imagination*, New Haven 1990, s. 97.

w Peru. Pomimo łatwiejszej komunikacji, łączących ich związków pokrewieństwa i innych dobrych powodów do życia w zgodzie, zjednoczeniu i przyjaźni niezgoda narasta cały czas³⁸.

Wydaje się, że do umocnienia kreolskiego patriotyzmu przyczyniły się także zmiany w polityce imperialnej oraz postępujący w XVIII w. rozwój ekonomiczny i demograficzny prowincji amerykańskich. Wprowadzane przez kolejnych ministrów reformy zmierzały do zmodernizowania zarządu zaatlantyckimi posiadłościami poprzez zwiększenie kontroli nad tymi obszarami oraz deamerykanizację tamtejszej administracji. Proces ów miał opierać się ponownie na założeniu o niezdolności Kreolów do zarządzania własnymi sprawami³⁹. Jego skutki dostrzegał zwiedzający w latach 1799–1804 Amerykę Południową i Meksyk Aleksander von Humboldt, który pisał, że: „Nawet najniższego pochodzenia, słabo wykształcony i niekulturalny Europejczyk postrzegał siebie jako kogoś znacznie lepszego niż biały urodzony w Nowym Świecie”⁴⁰.

Przykładem obrony praw Kreolów i podważenia panujących na ich temat w metropoli stereotypów była petycja rady miejskiej Meksyku, przygotowana w 1771 r. przez sędziego audiencji Antonia Joaquína de Rivadeneirę. Jej celem było sprostowanie błędnych wniosków powstałego wcześniej raportu na temat sytuacji w Nowej Hiszpanii. Dokument Rivadeneiry rozpoczynał się od stwierdzenia, że sugestie zawarte w relacji są „kolejnym wystrzałem w wojnie, którą cierpimy od momentu odkrycia Ameryki”, a pochodzący z Europy Hiszpanie traktują Kreolów jak bezrozumnych Indian⁴¹.

Niechęć kreolskich elit wobec polityki burbońskiej nasiliła się jeszcze bardziej w okresie rządów Karola III (1759–1788), gdy nastąpiło przyspieszenie reform administracyjnych i fiskalnych. Rosnąca z tego powodu frustracja kreolska odcisnęła swoje piętno na odczuwanej przez nich tożsamości. W jej dualistycznej optyce, wyrażającej się w formule *españoles americanos*, coraz większą wagę zaczął nabierać element amerykański⁴². Wspomniane zjawisko miało prowadzić do licznych deklaracji białych mieszkańców amerykańskiego imperium: „Nie jestem Hiszpanem, jestem Amerykaninem”⁴³. Humboldt przyczyny tego stanu upatrywał w nadużyciach prawa, błędnych krokach kolonialnej administracji, w przykładzie Stanów Zjednoczonych i oddziaływaniu poglądów (w opiniach) epoki⁴⁴.

Przywoływane przez niemieckiego badacza „poglądy epoki” oznaczały idee, które wiąże się zazwyczaj z oświeceniem i przypisuje się im charakter modernizacyjny i eman-

³⁸ J.J. i A. de Ulloa, *Discourse and Political Reflections on the Kingdoms of Peru*, przekł. ang. J.J. TePaske i B.A. Cement, Norman 1978, s. 217.

³⁹ Ibidem, s. 218–222.

⁴⁰ A. von Humboldt, *Political Essay on the Kingdom of New Spain*, 4 t., tłum. ang. J. Black, London 1811, t. 1, s. 205.

⁴¹ D.A. Brading, *The First America*, op. cit., s. 480–483.

⁴² A. McFarlane, op. cit., s. 320–322.

⁴³ A. von Humboldt, op. cit., s. 205.

⁴⁴ Ibidem.

cypacyjny. Jednak w wypadku rozwijającego się w prowincjach hiszpańskich patriotyzmu wpływ dominującego w II połowie XVIII stulecia światopoglądu intelektualnego wydaje się mieć charakter ambiwalentny⁴⁵. Tego rodzaju sytuacja wynikała po części z toczących się w tym okresie w świecie naukowym debat na temat Nowego Świata i jego mieszkańców. Wspomniane dyskusje, mimo że dotyczyły głównie świata przyrodniczego i warunków naturalnych Ameryki, miały też swoje implikacje polityczne i kulturowe.

Co ciekawe, wbrew oczywistym faktom w osiemnastowiecznej nauce dzięki pismom Georges'a-Louisa Leclerc'a de Buffona (*Histoire naturelle* – 1747) oraz Corneliusa de Pauwa (*Recherches philosophiques sur les Américains* – 1768) utrwalił się dość kuriozalny obraz Ameryki. Według pierwszego z autorów świat zwierzęcy Nowego Świata różni się od tego, co możemy napotkać w Europie, Afryce i Azji. Reprezentanci podobnych do europejskich gatunków występują za Atlantykiem w rozmiarach mniejszych, są słabsi i bardziej bojaźliwi. Jego zdaniem nieprzychylna natura Ameryki prowadzi także do degeneracji zwierząt sprowadzanych z Europy⁴⁶. Podobnie jak zwierzęta również ludzie nielicznie zamieszkujący Amerykę są mniejsi, słabsi, bardziej lękliwi i przede wszystkim dzicy. Kierują się prostymi reakcjami i odruchami⁴⁷. Nie potrafią wykorzystać posiadanych sił ani współpracować ze sobą, by podporządkować naturę. Można o nich powiedzieć, że sami pozostają pod jej władzą, podobnie jak zwierzęta⁴⁸.

Wiele negatywnych sądów na temat warunków naturalnych i mieszkańców Ameryki sformułował także Cornelius de Pauw. Wedle niderlandzkiego naturalisty egzystencja Indian bliska była poziomowi zwierząt albo niewiele ponad nią wyrastała. Pierwotni mieszkańcy Ameryki nie znali praw cywilizowanego społeczeństwa i edukacji, żyli tylko dla siebie, nie potrafili nawiązać współpracy ze swoimi sąsiadami⁴⁹. Z dzieła de Pauwa można było wnioskować, że życie w Nowym Świecie jest słabe, ponieważ ulega zepsuciu i zwyrodnieniu. Ludzie urodzeni na zachodniej półkuli okazują się jeszcze bardziej zdegenerowani niż zwierzęta. Najslabszy Europejczyk bez trudu mógłby pokonać każdego z nich, ponieważ ich zmysły są słabsze, a inteligencja mniej rozwinięta. W istocie przypominają niedorozwinięte dzieci, leniwe i niezdolne do mentalnego rozwoju⁵⁰.

Podobnie na temat Ameryki i jej mieszkańców wypowiadał się Guillaume-Thomas Raynal, który między innymi przypisywał tamtejszym tubylcom wrodzony infantylizm, uniemożliwiający im osiągnięcie pełnej dojrzałości płciowej⁵¹. Jego śladem podążał

⁴⁵ A.P. Whitaker, *The Dual Role of Enlightenment*, w: *Latin America and the Enlightenment*, ed. A.P. Whitaker, New York 1961.

⁴⁶ G.L.L. Buffon, comte de, *Oeuvres complètes*, ed. A. Richard, Paryż 1824–1828, t. 15, s. 404, cyt. za A. Gerbi, op. cit., s. 5.

⁴⁷ *Oeuvres complètes*, t. 15, s. 443–446, cyt. za A. Gerbi, op. cit., s. 6.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Za A. Gerbi, op. cit., s. 53.

⁵⁰ Ibidem, s. 55.

⁵¹ Ibidem, s. 47–48.

szkocki historyk William Robertson, konstatując, że: „Natura nie tylko jest mniej płodna w Nowym Świecie, ale wydaje się mniej energiczna w swych dziełach. Zwierzęta, które wywodzą się z tej części świata, zdają się należeć do poślednich ras, nie są tak krzepkie, ani tak dzikie jak te z innych kontynentów”⁵².

Negatywne opinie na temat Nowego Świata wywołały oburzenie w środowiskach wykształconych Kreolów i zaowocowały wieloma publikacjami, które prostowały fałszywe i krzywdzące opinie na temat Ameryki i jej mieszkańców⁵³. Autorami najbardziej erudycyjnych dzieł okazali się wygnani stamtąd w 1767 r. jezuici. W oddaleniu od swych rodzinnych stron, przebywając w często niechętnym im otoczeniu, pisali emocjonalne teksty poświęcone swoim *patrias*. Jednym z pierwszych tego typu autorów był, pochodzący z Veracruz, eksjezuita Francisco Javier Clavijero, który w latach 1780–1781 opublikował pracę *Storia antica del Messico*, będącą manifestacją meksykańskiego patriotyzmu i jednocześnie odpowiedzią na fałszywe opinie dotyczące Nowego Świata⁵⁴. Autor deklarował, że swoje dzieło napisał *por ser útil a su patria* (by była użyteczna dla ojczyzny)⁵⁵. Odnosząc się do opinii o intelektualnych ułomnościach mieszkańców Nowej Hiszpanii, informował swoich czytelników, że

miałem bliskie relacje z Amerykanami: mieszkalem przez wiele lat w seminarium, poświęcając się ich kształceniu [...] później miałem Indian wśród moich uczniów [...] dlatego [...] stwierdzam wobec pana de Pauwa i wszystkich Europejczyków, że umysły Amerykanów nie są niższe niż te należące do Europejczyków, są zdolne do nauki, w tym również rzeczy abstrakcyjnych⁵⁶.

Zakonnik zdecydowanie odrzucał też oskarżenia de Pauwa dotyczące barbarzyństwa i dzikości Indian. Jego zdaniem pierwotni mieszkańcy Ameryki posiadli większość kwalifikacji charakterystycznych dla wspólnot cywilizowanych, a jeśli nie dorównywali starożytnym Grekom w nauce, to przewyższali ich pod względem moralnym i cnót⁵⁷. Wedle Clavijero panujący w Texcoco król Nezahualcóyotl był dla swego ludu odpowiednikiem Solona, co dowodzi, że cywilizacja ludów amerykańskich, choć nie miała charakteru chrześcijańskiego, nie była, jak sądziło kilku wczesnych hiszpańskich kronikarzy, dzie-

⁵² W. Robertson, *History of America*, London 1817, t. 2, s. 18, https://books.google.pl/books?id=2t-0TYe2Qk60C&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [dostęp: 29.07.2023].

⁵³ Szerzej na ten temat: A. Gerbi, op. cit., s. 289–324; A. Pagden, *Spanish Imperialism and*, op. cit., s. 104–116; S. Collier, *Ideas and Politics of Chilean independence, 1808–1830*, Cambridge 1967, s. 21–30.

⁵⁴ J. Cañizares-Esguerra, *How to Write the History of the New World. Histories, Epistemologies, and Identities in the Eighteenth-Century Atlantic World*, Stanford 2001, s. 235–249.

⁵⁵ B. de Alba-Koch, *For Love of Patria: Locating Self and Nation in Clavijero's Rendition of the Conquest of México*, w: *Jesuit Accounts of the Colonial Americas: Intercultural Transfers, Intellectual Disputes, and Textualities*, red. M.A. Bernier, C. Donato i H.-J. Lüsebrink, Toronto 2014, s. 109.

⁵⁶ F.S. Clavijero, *Storia antica del Messico*, Cesena 1781, t. 4, s. 190, <https://www.biodiversitylibrary.org/item/159147#page/273/mode/1up> [dostęp: 29.07.2023].

⁵⁷ Ibidem.

łem diabła⁵⁸. Dlatego osiemnastowieczni mieszkańcy Nowej Hiszpanii mogli bez obaw sięgać do dziedzictwa swoich indiańskich poprzedników.

Praca Clavijero zdobyła bardzo szybko spory rozgłos w Europie, jednak jej wpływ w Ameryce był bez porównania ważniejszy⁵⁹. Czytając *Storia antica*, wykształceni meksykańscy Kreole i Metysi odkrywali wspianą przeszłość, do której mogli się odwoływać, gdy podnosili kwestie równego traktowania ich w imperium. Dzieło, będąc „świadcstwem najżarliwszej miłości *patria*”⁶⁰, przyczyniło się do rozbudzenia i utwierdzenia w mieszkańcach Nowej Hiszpanii uczuć patriotycznych. Podobną rolę spełniły też dzieła innych jezuickich wygnańców z Meksyku, takich jak Andrés Cavo i Francisco Javier Alegre.

W tym samym duchu wypowiadali się jezuici usunięci z Ameryki Południowej. Pochodzący z Riobamby Juan de Velasco y Pérez Petroche opublikował w 1789 r. *Historia del Reino de Quito en la América meridional*, która była dziełem zarówno poświęconym historii, jak i opisem geograficznym późniejszego Ekwadoru. Zdaniem Eileen Willingham zakonnik nie należy jednak postrzegać wyłącznie jako historyka swojej ojczyzny, ale dostrzec w nim trzeba pierwszego twórcę *lo real maravilloso* i *realismo mágico*⁶¹. Podobnie jak w wypadku jego meksykańskich współbraci celem jego pracy było z jednej strony obalenie fałszywych opinii o kontynencie amerykańskim, z drugiej zaś „opisanie” dziejów jego ojczyzny w okresie przedhiszpańskim. Ukazany na stronach *Historia del Reino de Quito* obraz przeszłości andyjskiej *patria* wydawał się dorównywać dziejom indiańskich imperiów w Peru i Meksyku⁶².

Kolejnym wygnanym z Ameryki jezuitą podejmującym w swych dziełach tematykę związaną z utraconą ojczyzną był pochodzący z Chile Juan Ignacio Molina, autor *Saggio sulla storia naturale del Chili*, która ukazała się w Bolonii w 1782 r. Podobnie jak wcześniej wspomniani autorzy Molina stawiał sobie za cel sprostowanie fałszywych poglądów o Ameryce i jej mieszkańcach. W przeciwieństwie do Clavijero głównym obszarem jego zainteresowań nie była jednak przeszłość indiańska, a historia naturalna. Dlatego szczególne miejsce w opublikowanym przez niego dziele zajmowały opisy chilijskiego krajobrazu i klimatu. W ten sposób Molina chciał ukazać europejskiemu czytelnikowi bogactwo przyrody Nowego Świata, która czyni z jego ojczyzny „ogród Ameryki Południowej”⁶³. Także w tekście Moliny możemy odnaleźć krytyczne oceny prac Corneliusa de Pauwa,

⁵⁸ B. de Alba-Koch, op. cit., s. 115.

⁵⁹ J. Cañizares-Esguerra, op. cit., s. 248.

⁶⁰ B. de Alba-Koch, op. cit., s. 107.

⁶¹ E. Willingham, *Imagining the Kingdom of Quito: Reading History and National Identity in Juan de Velasco's Historia del Reino de Quito*, w: *Jesuit Accounts of the Colonial Americas: Intercultural Transfers, Intellectual Disputes, and Textualities*, red. M.A. Bernier, C. Donato i H.-J. Lüsebrink, Toronto 2014, s. 81–82.

⁶² Ibidem, s. 101.

⁶³ G.I. Molina, *Saggio sulla storia naturale del Chili* (Bologna, 1782), s. 3, <https://archive.org/details/saggiosullastori01moli/page/n5/mode/2up> [dostęp: 29.07.2023].

które opierały się na absurdalnych założeniach i prowadziły do fałszywych wniosków. Jego zdaniem sytuacja była o tyle zdumiewająca, że Nowy Świat bywa regularnie odwiedzany przez wielu Europejczyków, którzy wiedzeni umiłowaniem prawdy poznawali tamtejszych mieszkańców i przyrodę⁶⁴. Były jezuita przyznawał, że jego ojczyzna jest w pewnym stopniu zacofana, ale jest to wynikiem oddalenia od głównych centrów cywilizacyjnych. Stąd też Molina konkludował, że gdyby Chilijczycy posiadali dostęp do zdobyczy cywilizacyjnych, którymi dysponują Europejczycy, to bardzo szybko mogliby nadgonić opóźnienia i rozwijać się w podobnym tempie.

Początek XIX w. przyniósł na obszarze Nowej Hiszpanii, ale także w innych częściach imperium Hiszpanii, ponowny wzrost zainteresowania przeszłością indiańską. Meksykańscy autorzy, z których wielu zaangażowało się w działalność antymetropolitalną, zaczęli na nowo wykorzystywać aztecką przeszłość do uzasadnienia konieczności oderwania ich ojczyzny od Hiszpanii. Motyw ten był głęboko obecny w twórczości Fraya Servanda Teresy de Miera, wykorzystującego dzieje imperium azteckiego Anáhuac. Zwolennicy niezależności Meksyku jawili się w tym kontekście nie jako rewolucyjni innowatorzy, ale odnowiciele dawnej świetności, obrońcy naturalnych praw mieszkańców Meksyku; nie rewolucjoniści, lecz wyzwoliciele będący patriotami, a nie zdrajcami. Tego rodzaju język pojawił się między innymi w wystąpieniu generała José María Morelos y Pavón, otwierającym kongres niepodległościowy w Chilpancingo w 1813 r. Meksykański przywódca przywoływał azteckich wodzów, by pobłogosławili owo zgromadzenie. Wzywał, by:

Duchy Motecuhzomy, Cacamatzina, Xicotencatla i Cantzonzi [...] świętowały tę szczęśliwą chwilę, w której wasi synowie zjednoczyli się, by pomścić zbrodnie i gwałty popełnione na was i uwolnić siebie ze szponów tyranii i fanatyzmu, które miały ich trzymać w swym uścisku na zawsze. Po 12 sierpnia 1521 r. przyszedł 14 września 1813 roku. W pierwszym dniu w Meksyku – Tenochtitlan – wykuto kajdany naszej niewoli, natomiast drugiego dnia w szczęśliwej miejscowości Chilpancingo zostały one ostatecznie zerwane⁶⁵.

Jak zauważa D. Brading, w przemówieniu można dostrzec założenie, że naród meksykański istniał, zanim doszło do hiszpańskiej konkwisty, a na początku XIX stulecia rewolucjoniści podjęli jedynie wysiłek przywrócenia mu utraconej niepodległości⁶⁶. Podobnie też wypowiadał się pochodzący z Nowej Hiszpanii Octaviano Obregón, członek hiszpańskich Korteżów, który dowodził przed zgromadzeniem, że wraz z pojawieniem się Cortesa i jego towarzyszy na wybrzeżu meksykańskim mieszkańcy Ameryki zostali poddani obcym i niesprawiedliwym rządóm⁶⁷.

⁶⁴ Ibidem, s. 12–14.

⁶⁵ *Razonamiento del General Morales en la apertura del Congreso de Chilpancingo* (Documneto 52), https://historicas.unam.mx/publicaciones/publicadigital/libros/088/088_04_08_Chilpancingo.pdf [dostęp: 29.07.2023].

⁶⁶ D. Brading, *Prophecy and Myth in Mexican History*, Cambridge 1984, s. 423.

⁶⁷ M.L. Rieu-Millan, *Los diputados americanos en la Cortes de Cadiz: igualdad o independencia*, Madrid 1990, s. 96.

Jednak w wielu prowincjach hiszpańskiego imperium w Ameryce trudno było rozwijać patriotyzm poprzez odwołania do wielkości prekolumbijskich państw. Poza Meksykiem tego rodzaju zjawisko miało uzasadnienie na terenie Peru, jednak trudno było stosować takie zabiegi w wypadku Nowej Granady lub La Platy⁶⁸. Zdarzali się jednak i tam przywódcy kreolscy, którzy w okresie rewolucyjnym nawet na terenach pozbawionych tradycji wielkich indiańskich imperiów stosowali retorykę przywołującą takie dziedzictwo. W Chile szczególnie przypomniano o oporze Araukanów, którzy skutecznie przeciwstawiali się przez dziesięciolecia Hiszpanom. Stąd w Santiago tamtejsza rewolucyjna *Gazeta Ministerial Extraordinaria de Chile* opublikowała artykuł, w którym jego autor pisał, że araukańscy bohaterowie:

Caupolicán, Lautaro i Colocolo wydają się powracać, by gratulować swoim synom szczęśliwego losu, który zapanował nad naszym kontynentem. Dziś realizują się nadzieje, które towarzyszyły im w chwili śmierci i mogą ujrzeć nie tylko niepodległą ojczyznę (patria) oraz pomszczone krzywdy, ale że wolność ich ojczyzny podtrzymywana jest przez niepodległość sąsiednich krajów⁶⁹.

Czasami władze nowo powstających państw, by dowieść, że obalenie rządów hiszpańskich oznaczało odbudowę niepodległości istniejących przed konkwistą narodów, przywracali do użytku dawne indiańskie nazwy geograficzne i terminy kulturowe⁷⁰.

Chętnie wykorzystywanym usprawiedliwieniem niepodległościowego zrywu były krzywdy, jakich doznawali Indianie ze strony przybywających z Europy Hiszpanów⁷¹. W adresie sporządzonym na otwarcie towarzystwa patriotycznego w Buenos Aires w 1812 r. Bernardo de Monteagudo mówił o trzech stuleciach udręk, w czasie których mieszkańcy Ameryki nie mieli innego pocieszenia i ucieczki niż ta, którą daje śmierć⁷². W proklamacji 11 listopada 1811 r. konstytucji niepodległej Cartageny jej twórcy wręcz oznajmiali:

Odwracamy z przerażeniem nasze spojrzenie od trzech stuleci poniżeń, biedy, męczeństw wszelkiego rodzaju, spowodowanych nagromadzeniem okrucieństw konkwistadorów i hiszpańskich urzędników w naszym kraju, o których zdumiona potomność nie będzie mogła czytać bez zdziwienia, że je tak długo cierpieliśmy⁷³.

⁶⁸ A. McFarlane, op. cit., s. 330–331.

⁶⁹ *Gazeta Ministerial Extraordinaria de Chile*, 21 sierpnia 1821, cyt. za R. Earle, *Creole Patriotism and the Myth of the 'Loyal Indian'*, „Past & Present” 2001, nr 172, s. 131.

⁷⁰ R. Earle, op. cit., s. 130–131.

⁷¹ Zdaniem Simona Bolívara jego ojczyzna cierpi „okrucieństwa, które [...] wydają się przewyższać ludzką zdolność czynienia zła i w które współcześni badacze nigdy by nie uwierzyli”, S. Bolívar, *List z Jamajki*, przeł. M. Adamczyk, Warszawa 1990, s. 6.

⁷² J.B. de Monteagudo, *Oración inaugural pronunciada en la apertura de la Sociedad Patriótica la tarde del 13 de enero de 1812. Año tercero de la libertad de la América del Sur*, <https://archive.org/details/oracioninaugural00mont/page/4/mode/2up> [dostęp: 29.07.2023].

⁷³ *Acta de Independencia Absoluta de Cartagena*, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f1/Acta_de_independencia_de_la_provincia_de_Cartagena_en_la_Nueva_Granada.jpg [dostęp: 29.07.2023].

W wielu miejscach, gdzie rozwijała się antyhiszpańska rebelia, jej republikańscy przywódcy finansowali ponowny druk szesnastowiecznego dzieła Bartolomégo de las Casasa, potępiającego zbrodnie hiszpańskich zdobywców w Ameryce⁷⁴.

Mimo prób wykorzystania indiańskiego dziedzictwa do konstruowania na początku XIX w. patriotyzmu zrywającego więzi z iberyjską metropolią niektórzy niepodległościowi liderzy dostrzegali, że ich wysiłki obarczone są pewnym paradoksem. O ile prekolumbijska przeszłość wydawała się czynnikiem waloryzującym nowe tożsamości, to postawa współczesnych Indian daleka była od cnót, które przypisywano ich przodkom. W oczach wielu rewolucjonistów byli oni brudni, zdegenerowani i co nieskończenie gorsze – skłonni popierać rojalistów(!). W ten sposób w refleksji służącej utwierdzeniu sentymentów narodowych do momentu podboju Indianie jawili się jako istoty szlachetne, obdarzone wieloma zaletami, natomiast po nim ulegli zepsuciu. Ich degradacja miała być, zdaniem takich kreolskich intelektualistów, jak José Francisco de Caldas czy Carlos María de Bustamante, jednym z najbardziej negatywnych efektów panowania hiszpańskiego w Ameryce⁷⁵. W takiej optyce prawdziwymi potomkami dawnych indiańskich władców i bohaterów stali się walczący z Hiszpanią Kreole, którzy określając się mianem Amerykanów (*Americanos*), podkreślali swój nierozzerwalny związek z Nowym Światem. Wydaje się, że taka wspólnota miała być adresatem wezwania Simona Bolívara zawartego w *La Carta de Jamaica*⁷⁶.

Niezależnie od deklaracji libertadora o istnieniu narodu amerykańskiego w wielu miejscach, w których doszło do antymetropolitalnych rebelii, ich przywódcy częściej podkreślali swoją tożsamość regionalną. Mówili lub pisali o sobie nie tylko jako o Amerykanach, ale także *Novohispanos*, *Quiteños*, Gwatemalczykach, Peruwianczykach, Chilijczykach. Wydaje się, że stopniowo zwyciężało wśród nich wąskie rozumienie ojczyzny, ograniczające się do poszczególnych *reinos* – królestw wchodzących w skład imperium hiszpańskiego. Potwierdzeniem tego fenomenu może być fragment artykułu z końca 1810 r., zamieszczonego w „Gazeta de Buenos Aires”, w którym autor – komentując wydarzenia w Nowej Hiszpanii – pisał: „nie mamy bliższych kontaktów z tym ludem niż z Rosjanami lub Tatarami [...]. Jak zatem możemy pogodzić nasze interesy z interesami Królestwa Meksyku?”⁷⁷.

W ocenach wielu przywódców ruchów niepodległościowych odwołania do lokalnych (narodowych?) patriotyzmów wydawały się skutecznymi narzędziami mobilizowania mieszkańców poszczególnych prowincji do walki przeciwko burbońskiej monarchii⁷⁸. W ten sposób postępowali José de San Martín i Bernardo O’Higgins, wzywający Chilij-

⁷⁴ R. Earle, op. cit., s. 132.

⁷⁵ Ibidem, s. 133.

⁷⁶ Simón Bolívar, op. cit., s. 5.

⁷⁷ *Gazeta de Buenos Ayres*, Num. 27, (Jueves 6 de diciembre de 1810), s. 423–424, www.bibliotecadigital.gob.ar/items/show/1400 [dostęp: 29.07.2023].

⁷⁸ A. McFarlane, op. cit., s. 309.

czyków zamieszkujących dawną kapitanie generalną Chile do zrzucenia hiszpańskiej dominacji, czy też sam Bolívar, gromadzący pod swymi sztandarami Kolumbijczyków z dawnego wicekrólestwa Nowej Granady, Peruwianczyków z Peru lub Boliwian (termin ukuty od jego nazwiska) z Górnego Peru.

Wydaje się, że wiele racji ma François-Xavier Guerra, który zwracał uwagę na dokonujący się w epoce rewolucji niepodległościowych w świadomości elit hispanoamerykańskich przyspieszony proces przechodzenia od poczucia przynależności do wspólnoty hiszpańskiej (potem amerykańskiej) do odrębnej tożsamości narodowej. Wspominane zjawisko w szczególności nabrało tempa po inwazji francuskiej i będącej jej skutkiem uzurpacji tronu hiszpańskiego przez Józefa Bonaparte. Dla przeciwników francuskiego reżimu brak prawowitego monarchy oznaczał zgodnie z wywodzącą się z wieków średnich teorią umowy łączącej suwerena i poddanych czasowy powrót władzy do ludu. Taka sytuacja dla zdecydowanej większości członków hiszpańskich elit na Półwyspie Iberyjskim i w Ameryce zaistniała w 1808 r. Skutkiem tego wydarzenia stały się próby wyłonienia przedstawicielstwa, które działałoby w imieniu ludu. W Hiszpanii zakończyło się to utworzeniem tzw. Juntę Sewilskiej, natomiast w Ameryce w większości tamtejszych prowincji środowiska kreolskie wykorzystały okazję do powołania podobnych, kontrolowanych przez siebie instytucji, deklarujących jednocześnie wierność obalonemu przez Francuzów Ferdynandowi VII i niezależność od tymczasowych iberyjskich organów władzy. Wydarzeniom tym towarzyszyły w Nowym Świecie debaty dotyczące tego: czym jest i kto tworzy lud (naród). Dyskusje na ów temat oraz próby podporządkowania junt amerykańskich przez Juntę Sewilską i jej następców doprowadziły z biegiem czasu do sformowania przekraczającej bariery kastowe koncepcji narodu, dla którego najważniejszymi ramami prawnymi miało być państwo narodowe⁷⁹. Po 1810 r. część amerykańskich elit zaczęła promować tezę, że władza powinna stanowić reprezentację wspólnoty obywateli, wyłonioną po to, aby realizować jej wspólne interesy⁸⁰. By utwierdzić funkcjonowanie nowych porządków, ich przedstawiciele lansowali ideę patriotyzmu narodowego, który miał wzmocnić poparcie dla rewolucyjnych rządów oraz budować jedność wszystkich grup społecznych. Na szeroką skalę owo narzędzie od pewnego momentu zaczął też stosować Simon Bolívar, którego siły „wyzwolenicze” składały się z przedstawicieli wszystkich warstw społeczeństwa Wenezueli i Nowej Granady⁸¹.

⁷⁹ F.-X. Guerra, *The Spanish-American Tradition of Representation and Its European Roots*, „Journal of Latin American Studies” 1994, t. 26, nr 1, s. 1–35.

⁸⁰ F.-X. Guerra, *Modernidad e Independencias: ensayos sobre las revoluciones hispánicas*, Madrid 1992, s. 225–235.

⁸¹ W 1813 r. libertador ogłosił *Decreto de Guerra a Muerte*, uznający za członków narodu wenezuelskiego każdego mieszkańca prowincji z wyłączeniem rodowitych Hiszpanów, którzy mieli opuścić kraj lub ponieść śmierć. R. Rydz, *Geneza i implikacje społeczno-polityczne „Decreto de Guerra a Muerte” Simona Bolívara*, w: *Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, t. 9, „Śmierć w dziejach człowieka”. *Nowożytność*, red. M. Franz, K. Kościelniak, Z. Pilarczyk, Toruń 2016, s. 239–255.

Patrząc bardziej sceptycznie na sposób wykorzystania idei „patriotyzmu narodowego”, można też dostrzec, że wbrew deklaracjom wielu przywódców niepodległościowych zrywów hasła patriotyczne posłużyły im przede wszystkim do przykrycia występujących dość często w nowych organizmach państwowych napięć społecznych i politycznych. W atmosferze chaosu i niepewności, jaka ogarnęła społeczności Hispanoameryki po abdykacji Ferdynanda VII i później po upadku Junty Sewilskiej, niektóre środowiska kreolskie wykorzystwały je przede wszystkim do osiągnięcia własnych partykularnych celów, w tym utwierdzenia swojej dominacji w obrębie poszczególnych prowincji upadającego imperium⁸².

Po uzyskaniu niepodległości rozwój patriotyzmu w poszczególnych państwach latynoamerykańskich następował w kolejnych dekadach XIX w. w sposób niezmiernie powolny i napotykał wiele przeszkód. Sytuacja ta związana była w dużej mierze z problemami dotyczącymi ustalenia granic, podziałem większych organizmów na mniejsze jednostki (np. rozpad Wielkiej Kolumbii i Zjednoczonych Prowincji Ameryki Środkowej) oraz ruchami odśrodkowymi wyrastającymi z silnych lojalności wobec „małych ojczyzn” (*patria chica*). Dodatkowo okazało się, że w wielu krajach ludność indiańska (ale także znaczna część Metysów i Mulatów) nie była zainteresowana przyjmowaniem nowych tożsamości i preferowała lojalność wobec konkretnych przywódców nad oddanie abstrakcyjnym ojczyznom. Także brak istotnego zagrożenia ze strony zewnętrznego wroga nie sprzyjał rozwojowi narodowych patriotyzmów⁸³. Nieco inaczej pod tym względem wyglądały okoliczności, w jakich znajdował się Meksyk, którego północne prowincje od połowy lat trzydziestych XIX stulecia były celem zakusów ze strony Stanów Zjednoczonych, a w latach sześćdziesiątych stał się obiektem interwencji francuskiej. Wydaje się, że to właśnie polityka Waszyngtonu (w mniejszym stopniu Wielkiej Brytanii i Francji) przyczyniła się na przełomie wieków do wzmożenia patriotycznych uczuć, które często nacechowane były silnym antyamerykanizmem. Istotną rolę odegrały też konflikty pomiędzy latynoamerykańskimi republikami i związane z nimi próby mobilizacji społeczeństw przez poszczególne rządy. Należy w tym miejscu wspomnieć o roli intelektualistów, których idee i pomysły określiły rozumienie patriotyzmu i zapewniły mu popularne symbole. W XX w., obok czynników politycznych, gospodarczych i kulturowych ważnym elementem rozwijania dumy narodowej w Ameryce Łacińskiej stała się rywalizacja sportowa, a w szczególności sukcesy odnoszone w rozgrywkach piłki nożnej⁸⁴.

⁸² P.M. McKinley, *Pre-Revolutionary Caracas. Politics, Economy, and Society 1777–1811*, Cambridge 2002, s. 2.

⁸³ H.J. Wiarda, *The soul of Latin America: The cultural and political tradition*, New Haven 2001, s. 178.

⁸⁴ Szerzej na ten temat *Futbologías. Fútbol, identidad y violencia en América Latina*, ed. P. Alabarces, Buenos Aires 2005.

Bibliografia

Źródła

- Acta de Independencia Absoluta de Cartagena*, https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f1/Acta_de_independencia_de_la_provincia_de_Cartagena_en_la_Nueva_Granada.jpg [dostęp: 29.07.2023].
- Bolívar S., *List z Jamajki*, przeł. M. Adamczyk, Warszawa 1990.
- Buffon G.L.L., comte de, *Oeuvres complètes*, ed. A. Richard, Paryż 1824–1828.
- Clavigero F.S., *Storia antica del Messico*, Cesena 1781, t. IV, s. 190, <https://www.biodiversitylibrary.org/item/159147#page/273/mode/1up> [dostęp: 29.07.2023].
- Florencia F. de, SJ., *Historia de la Provincia de la Compañía de Jesús de Nueva España*, Mexico 1694, ks. I, s. 1, https://books.google.pl/books?id=_qZFAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [dostęp: 29.07.2023].
- Florencia F. de, SJ., *La estrella del Norte de Mexico: Historia de la milagrosa imagen de Maria Santissima de Guadalupe*, Barcelona 1741, s. 186–190, https://books.google.pl/books?id=Wdvt-0dvN8AC&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [dostęp: 29.07.2023].
- Gazeta de Buenos Ayres*, Num. 27, (Jueves 6 de diciembre de 1810), s. 423–424, www.biblioteca-digital.gob.ar/items/show/1400 [dostęp: 29.07.2023].
- Humboldt A. von, *Political Essay on the Kingdom of New Spain*, 4 t., tłum. ang. J. Black, London 1811.
- Molina G.I., *Saggio sulla storia naturale del Chili* (Bologna, 1782), <https://archive.org/details/saggiosullastori01moli/page/n5/mode/2up> [dostęp: 29.07.2023].
- Monteagudo J.B de, *Oración inaugural pronunciada en la apertura de la Sociedad Patriótica la tarde del 13 de enero de 1812. Año tercero de la libertad de la America del Sud*, <https://archive.org/details/oracioninaugural00mont/page/4/mode/2up> [dostęp: 29.07.2023].
- Noticia histórica de la conjuración del Marqués del Valle. Años de 1565–1568. Formada en vista de nuevos documentos originales, y seguida de un extracto de los mismos documentos / por el licenciado D. Manuel Orozco y Berra*, Mexico City 1853, <https://www.cervantesvirtual.com/obra/noticia-historica-de-la-conjuracion-del-marques-del-valle-anos-de-1565-1568-formada-en-vista-de-nuevos-documentos-originales-y-seguida-de-un-extracto-de-los-mismos-documentos-998268/> [dostęp: 29.07.2023].
- Poma de Ayala F.G., *Nueva corónica y buen gobierno*, ok. 1615, <https://poma.kb.dk/permalink/2006/poma/titlepage/es/text/?open=idm2> [dostęp: 29.07.2023].
- Razonamiento del General Morales en la apertura del Congreso de Chilpanzingo* (Documento 52), https://historicas.unam.mx/publicaciones/publicadigital/libros/088/088_04_08_Chilpancingo.pdf [dostęp: 29.07.2023].
- Robertson W., *History of America*, London 1817, t. 2, https://books.google.pl/books?id=2t0-TYe2Qk-60C&printsec=frontcover&hl=pl&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false [dostęp: 29.07.2023].
- Sahagún B. de, *Historia General de las cosas de la Nueva España*, Mexico 1829.
- Ulloa J.J. i A. de, *Discourse and Political Reflections on the Kingdoms of Peru*, przekł. ang. J.J. TePaske i B.A. Cement, Norman 1978.

Opracowania i artykuły

- Alba-Koch B. de, *For Love of Patria: Locating Self and Nation in Clavigero's Rendition of the Conquest of México*, w: *Jesuit Accounts of the Colonial Americas: Intercultural Transfers, Intellectual Disputes, and Textualities*, red. M.A. Bernier, C. Donato i H.-J. Lüsebrink, Toronto 2014.
- Anderson B., *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, przekł. S. Amsterdamski, Kraków 1991.
- Bäcker R., *Kulturowe determinanty nacjonalizmów*, w: *Kulturowe determinanty nacjonalizmu*, red. M. Jeziński, Toruń 2008.
- Brading D.A., *Los orígenes del nacionalismo mexicano*, Mexico 1978.
- Brading D.A., *Prophecy and Myth in Mexican History*, Cambridge 1984.
- Brading D.A., *The First America: The Spanish Monarchy, Creole Patriots and the Liberal State, 1492–1867*, Cambridge 1991.
- Burkholder M.A., *Spaniards in the Colonial Empire. Creoles vs. peninsulares?*, Wiley–Blackwell 2012.
- Cañizares-Esguerra J., *How to Write the History of the New World. Histories, Epistemologies, and Identities in the Eighteenth-Century Atlantic World*, Stanford 2001.
- Chasteen J.Ch., *Introduction: Beyond Imagined Communities*, w: *Beyond Imagined Communities. Reading and writing the nation in Nineteenth-century Latin America*, ed. S. Castro-Klarén, J.Ch. Chasteen, Washington 2003.
- Clodfelter M., *Warfare and Armed Conflicts. A statistical Encyclopedia of Casualty and Other Figures, 1492–2015*, Jefferson 2007.
- Collier S., *Ideas and Politics of Chilean independence, 1808–1830*, Cambridge 1967.
- Earle R., *Creole Patriotism and the Myth of the 'Loyal Indian'*, „Past & Present” 2001, nr 172.
- Elliott J.H., *Empires of the Atlantic World. Britain and Spain in America 1492–1830*, New Haven 2006, s. 245.
- Futbológicas. Fútbol, identidad y violencia en América Latina*, ed. P. Alabarces, Buenos Aires 2005.
- García Martínez B., *Lata ekspansji*, w: *Nowa historia Meksyku*, red. E. Velásquez García i in., tłum. S. Kuźmicz, Warszawa 2016.
- Gerbi A., *The Dispute of the New World: The History of a Polemic, 1750–1900*, tłum. ang. J. Moy-le, Pittsburgh 2010.
- Guerra F.-X., *Modernidad e Independencias: ensayos sobre las revoluciones hispánicas*, Madrid 1992.
- Guerra F.-X., *The Spanish-American Tradition of Representation and its European Roots*, „Journal of Latin American Studies” 1994, t. 26, nr 1.
- Jaramillo Uribe J., *Mestizaje y diferenciación social en el Nuevo Reino de Granada en la segunda mitad del siglo XVIII*, w: idem, *Ensayos sobre Historia Social Colombiana*, Bogota 1968.
- Kaganiec-Kamieńska A., *Procesy formowania narodów i tożsamości narodowej w Ameryce Łacińskiej*, „Sprawy Narodowościowe” 2016, 48.
- Lafaye J., *Literature and intellectual life in colonial Spanish America*, w: *The Cambridge History of Latin America*, t. 2, *Colonial Latin America*, red. L. Bethell, Cambridge 1997.
- Lafaye J., *Quetzalcóatl and Guadalupe. Formation of Mexican national Consciousness 1531–1813*, Chicago 1976.
- McFarlane A., *Identity, Enlightenment and Political Dissent in Late Colonial Spanish America*, „Transactions of the Royal Historical Society”, Sixth Series, 1998, t. 8.
- McKinley P. Michael, *Pre-Revolutionary Caracas. Politics, Economy, and Society 1777–1811*, Cambridge 2002.

- Pagden A., *Identity Formation in Spanish America*, w: *Colonial Identity in the Atlantic World, 1500–1800*, red. N. Canny, A. Pagden, Princeton 1987.
- Pagden A., *Spanish Imperialism and the Political Imagination*, New Haven 1990.
- Phelan J.L., *The Kingdom of Quito in the Seventeenth Century. Bureaucratic Politics in the Spanish Empire*, Madison 1967.
- Rieu-Millan M.L., *Los diputados americanos en la Cortes de Cadiz: igualdad o independencia*, Madrid 1990.
- Rodríguez O.J.E., *The Independence of Spanish America*, Cambridge 1998.
- Rydz R., *Geneza i implikacje społeczno-polityczne „Decreto de Guerra a Muerte” Simona Bolívara*, w: *Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, t. 9, „Śmierć w dziejach człowieka”, Nowożytność, red. M. Franz, K. Kościelniak, Z. Pilarczyk, Toruń 2016.
- Rydz R., *Ku metamorfozie: geneza rewolucji niepodległościowych w amerykańskim imperium Hiszpanii*, Poznań 2017.
- Whitaker A.P., *The Dual Role of Enlightenment*, w: *Latin America and the Enlightenment*, ed. A.P. Whitaker, New York 1961.
- Wiarda H.J., *The soul of Latin America: The cultural and political tradition*, New Haven 2001.
- Willingham E., *Imagining the Kingdom of Quito: Reading History and National Identity in Juan de Velasco’s Historia del Reino de Quito*, w: *Jesuit Accounts of the Colonial Americas: Intercultural Transfers, Intellectual Disputes, and Textualities*, red. M.A. Bernier, C. Donato i H.-J. Lüsebrink, Toronto 2014.